

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПІЛКУВАННЯ ДІТЕЙ ТА ДОРΟΣЛИХ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЇ ДИТИНСТВА

У контексті розгляду проблеми соціалізації дитячої особистості, зокрема висвітлення питання формування у дитини системи ставлень до об'єктів та явищ довкілля, побудови стосунків зі світом дорослих та аналізу результатів проведених науковцями досліджень ми визначили, що проблема спілкування як основа та запорука порозуміння між дитиною та дорослим у контексті екології дитинства не має однозначного трактування. Мета даної статті полягає у висвітленні теоретичних засад формування у дітей категорії «ставлення» як основи екотерапевтичного підходу до чуттєвого сприймання дійсності та специфіки спілкування у системі «дитина - дорослий», окресленні шляхів реалізації кінезіологічного підходу до формування особистості дитини. Мета конкретизується через вирішення наступних завдань:

- На основі вивчення психолого-педагогічної літератури обґрунтувати трактування проблеми спілкування дорослих з дітьми з точки зору синергетичного підходу.
- Розкрити психологічні основи формування категорії «ставлення».
- Висвітлити специфіку спілкування у системі «дитина - дорослий» та обґрунтувати застосування кінезіологічного підходу як основи чуттєвого пізнання дійсності та запоруки забезпечення екології дитинства у формуванні дитячої особистості.

У буквальному перекладі термін «екологія» – це наука про дім. Яким би чином не трактувати цей «дім» – сім'я, країна, планета – без дітей сенс цих слів втрачається. Не зважаючи на те, що останнім часом інтерес до дитинства як соціального феномену безперервно зростає, діти, на нашу думку, найменш емансипована страта населення. Вони залишаються «майбутніми дорослими»: ми їх оберігаємо, годуємо, навчаємо, розважаємо, але не вислуховуємо, не відчуваємо. Ця проблема стосується, в першу чергу, дисонансу між бажанням

відтворити (реалізувати) практично права дитини та труднощами у реалізації даного бажання, що пов'язані з незнанням та невмінням. Адже дитина – складне створіння, якому притаманні величезні потенційні та цінні якості, що втрачаються у період дорослішання. На нашу думку, першим поступальним кроком у вирішенні даної проблеми може слугувати надання дітям можливості самовираження.

Виходячи із принципів синергетики, вважаємо, що важливу роль у цьому процесі повинне відігравати спілкування, основу якого складає суб'єктно-суб'єктний зв'язок, а не суб'єктно-об'єктні відносини, що характерні для авторитарного стилю. У такому процесі дорослий та дитина займають «симетричні» позиції, виконують «симетричні» ролі, оскільки партнери по спілкуванню виступають як рівноцінні, вільні по відношенню один до одного суб'єкти. Спілкування, насамперед, передбачає наявність у тих, хто спілкується, потреби та здібності зрозуміти іншого, співчувати, співпереживати, тобто це такий спосіб співіснування індивідів, який є умовою прояву їхньої унікальності, засобом розвитку кожного з них. Отже, природа спілкування здатна створювати найоптимальніші умови для самовираження особистості, і цей показник зближує спілкування з художньо-творчим процесом. На нашу думку, у синергетичній парадигмі роль дорослого у формуванні дитячої особистості буде полягати у тому, щоб у процесі міжособистісного спілкування з вихованцями, виходячи із стану їхньої свідомості, інтересів, нахилів та здібностей, допомогти їм виробити оптимальний перехід із точки біфуркації (стан хаосу, з якого повинне відбутися розгалуження шляхів подальшої еволюції системи) у новий якісний стан. Вважаємо, що саме такий підхід допоможе викликати у дитини емоційний відгук на об'єкти та явища життя за умови, що емоційність буде наявна і у дорослого.

Враховуючи, що курс навчання та виховання у межах культурно-екологічної моделі освіти орієнтований на вирішення конкретних життєвих

завдань формування образного мислення цілісної, гармонійної, творчої особистості, відзначаємо, що такий підхід зумовив інтеграцію екологічних та естетичних знань, що виявляються у художньо-творчій діяльності.

У відповідності до екотерапевтичного підходу саме художня діяльність є засобом, що відповідає екологічним ідеалам. Особистість, яка займається творчістю, виокремлює з довкілля звуки, кольори, форми, враження, переживання. Потреби, які задовольняються таким чином не приводять до руйнування середовища, а навпаки, породжують емпатійне ставлення до довкілля. Пізнання особистістю навколишнього світу базується на механізмах ідентифікації та є єдиним процесом, що відбувається у двох планах: у формі науково-теоретичного та художньо-образного пізнання світу. І наукове і художнє мислення мають спільну основу – чуттєве пізнання дійсності, їм однаковою мірою властивий і другий етап пізнання, на якому процес пізнання світу особистістю відбувається у двох формах: логічній та образній. Наука, проникаючи у сутність речей та розкриваючи закономірності їх співіснування та розвитку, узагальнює наші уявлення про навколишнє у поняттях, судженнях, висновках, логічних законах. Оскільки основа цих знань закладається у дитинстві, для ефективності процесу становлення у дітей системи переживань та суджень, формування почуттєвої сфери, а відтак і системи ставлень, дорослому необхідно володіти знаннями особливостей розвитку переживань, суджень, почуттів, ставлення; психологічними механізмами впливу на їх утворення; знати, за яких умов та якими засобами можна успішніше розвивати ці якості. З цією метою, на основі аналізу психологічної літератури а також висвітлених у ряді педагогічних досліджень окремих психологічних механізмів розвитку ставлення вважаємо за необхідне розкрити психологічні особливості та охарактеризувати його складові елементи.

Дослідження Ю.Приходько пояснюють *психологічний зміст категорії «ставлення», що містить в собі не стільки всі багатогранні зв'язки особистості з навколишнім світом, скільки її суб'єктивну позицію відносно*

всього, що її оточує [12, с. 46]. Категорія ставлення є однією із основних у психологічній науці та виконує гносеологічну функцію під час розробки проблем характеру, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій, диспозицій особистості, соціально-психологічного клімату та багатьох інших, що пов'язані із виявленням суб'єктивних якостей особистості (Б.Ананьєв, С.Замашна, А.Ковальов, Я.Коломінський, Ф.Кондратенко, Б.Ломов, В.Мясищев, М.Обозов, С.Рубінштейн, В.Ядов). Проблеми формування ставлення особистості до об'єктів та явищ дійсності, розвитку почуттів, потреб досліджували О.Лазурський, О.Леонтьєв, А.Маслоу, В.Мясищев, С.Рубінштейн, П.Якобсон. Розробка категорії «ставлення» у вітчизняній психології пов'язана насамперед з ім'ям В.Мясищева, який через цю категорію пояснює природу суб'єктивного, розкриває соціально-психологічний зміст зв'язків особистості із середовищем, простежує взаємодію мотиваційних компонентів психіки у їхній внутрішній єдності, пояснює походження характеру та соціопатій. Зокрема, йому належить визначення поняття **«ставлення» як об'єктивованого принципу активності особистості, у якому суб'єктивні ставлення є концентрацією мотиваційних утворень особистості та впливів середовища, суспільної дійсності** [7, с. 16]. Аналіз досліджень В. Мясищева засвідчив, що у ставленнях втілюються емотивні (емоційно-чуттєві) та конативні (установочно-вольові) функції психічної діяльності особистості. Психолог дослідив психофізіологічні механізми ставлення, а також розкрив специфіку понять психічне та психологічне ставлення. У його працях відзначено, що психофізіологічні механізми емотивних та конативних функцій визначають реакцію на зовнішню дію спочатку у вигляді елементарного психічного ставлення, сутність якого полягає у переживанні приємного-неприємного та відповідних до цього переживання афектних реакціях. Це ставлення відзначається мимовільністю реагування на якості об'єкта та супроводжує будь-який акт пізнавальної діяльності на конкретно-чуттєвому рівні відображення, визначаючи її емоційну забарвленість. У порівнянні з психічним ставленням, психологічне ставлення

довільне, воно спрямовує поведінку та діяльність особистості у певне русло, включаючи у цей процес потреби, почуття, інтереси, переконання, оцінку, волю, увагу, мотив. Відповідно до тверджень В. Мясищева, психологія ставлення особистості в розвинутому вигляді розглядається як цілісна система індивідуальних, вибіркового, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності. Схематично це можна відтворити так (рис. 1):

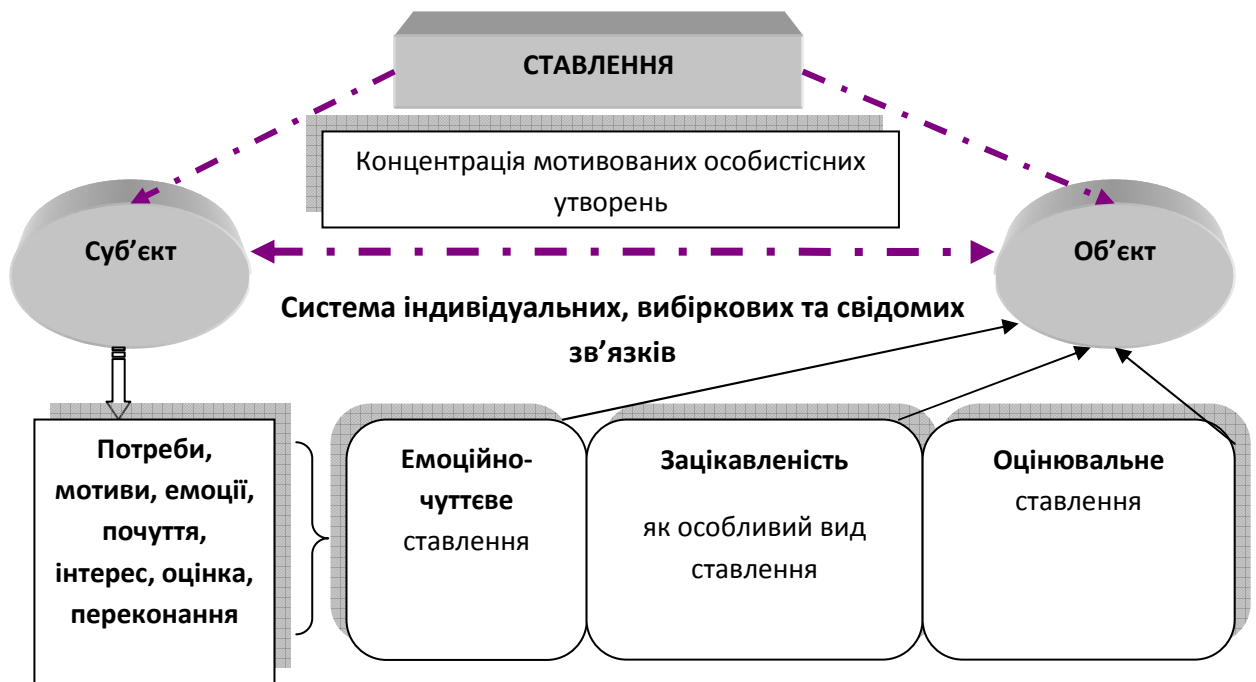

Рис 1. Структурні елементи поняття «ставлення»

В.Мясищев вважав, що роль основного ставлення належить потребам, пояснюючи це тим, що компонентами потреб є: «а) суб'єкт, що відчуває потребу; б) об'єкт потреби; в) зв'язок між суб'єктом та об'єктом, що проявляється у переживанні прагнення до об'єкта» [6, с. 113]. Аналіз психологічної літератури дав змогу констатувати, що у психології терміном «потреби» визначають три феномени:

- Потреби людей у певних умовах, які забезпечують їх життя та розвиток.
- Якості особистості, що визначають її ставлення до дійсності та власних обов'язків, визначення її життя та діяльності.

- Певні стани психіки людини, що відображають її потребу у джерелах енергії та інших чинниках, що необхідні для функціонування живого організму [12, с. 183].

Міру задоволення потреб визначає напруженість психологічного ставлення, яка виявляється у переживаннях та почуттях. Потреби пов'язані з інтересами особистості, що передбачають позитивне емоційне ставлення до об'єкта та концентрацію уваги на ньому і формуються під впливом діяльності, оточення та виховання.

За даними дослідження В. Бажанової, саме естетична потреба є суб'єктивним чинником, який спонукає людину до освоєння дійсності, вона є синтетичною і має складну структуру (зміст): містить потребу у певній інформації, власне потребу, потребу знайти вирішення життєвих питань, потребу в насолоді, у відпочинку тощо. Усі ці компоненти поєднані та взаємопов'язані, а їхнє формування передбачає різносторонній, гармонійний розвиток особистості [2, с. 193-194]. Оскільки естетична потреба зумовлює процес пізнання навколишнього, а спонукаючою силою пізнання, крім потреби, на думку В. Мясищева, є інтерес, саме він розкриває духовну сторону взаємодії з навколишнім світом людей і явищ. У структурі психологічного ставлення В. Мясищев вказував на присутність емоційного компонента та оцінки – форми виявлення естетичного ставлення, його свідомої об'єктивації.

Показником формування ставлення особистості дитини до явищ та об'єктів життя виступає її здатність до виявлення через різні види діяльності, тобто самовираження. Стосовно самовираження дитини, то його неможливо реалізувати поза соціальним середовищем. У соціальному значенні середовище трактується як діада: *дитина – дорослий*. Чи завжди готові ми, дорослі, до такого співробітництва? А якщо поведінка дитини не відповідає стереотипам слухняності, вихованості, чи готові ми до діалогу за таких умов?

Мабуть, вам частенько доводилося спостерігати ситуацію на вулиці, в магазині, в гостях: дитина, яка плаче і не знає чого хоче; малюк, який впав на

коліна і не бажає йти далі; дівчинка, котра тупає ногами, закопилівши губки, сопе, видавлює сльози; хлопчик, який впав у істерику і молотить невтомно руками і ногами... Погодьтеся, що все це видовище не з приємних і змушує «вибухнути» навіть найтерплячішого дорослого. Спробуємо з'ясувати, що ж таке каприз, що намагається дитина донести таким шляхом до люблячих батьків, що штовхає її надутися, або несамовито кричати, а найголовніше визначити, що ж саме у ставленні батьків сприяє такій поведінці малюка. Психологи вважають, що каприз – це своєрідна форма виявлення малюком власного бажання, тобто, таким чином, він повідомляє дорослим, що йому чогось не вистачає, що він чогось хоче. Дитина не в стані зрозуміти зміст своєї потреби доти, поки вона не зустрінеться з нею, поки не відчує задоволення, поки не потрапить у ситуацію, в якій їй добре, не виділить у своїй свідомості предмет, людину або ставлення, що його приносять, і не познайомиться таким чином зі своїм бажанням. Почуття малюка, які виникають, говорять йому про те, чого саме хочеться, чого не вистачає. Тому дитина починає відчувати напругу, дискомфорт, занепокоєння. Вона вихоплює поглядом будь-який предмет – ось, це мені й потрібно, саме цього не вистачало, без цієї (машинки, ляльки, цукерки, бабусі, хлопчика, собачки) мені так погано! Або згадає якусь колишню ситуацію, коли було добре, і намагається повернутися в неї або відтворити її в даний момент. Добре, якщо це співпадає з реальним бажанням дитини – тоді дійсно настає задоволення і зустріч за своєю потребою, пізнавання та присвоєння набутого досвіду. В тому випадку, коли бажання дитини не задовольняються, дискомфорт, напруга вибухають у вигляді сліз, криків, образ або будь-яким іншим способом: саме тоді дорослі починають скаржитися на капризування.

Розглянемо певні механізми зустрічі дитини зі своєю потребою. У період від зачаття до 18 місяців малюк і мама функціонують як єдиний організм. Злиття у цьому періоді має здоровий характер, охороняє дитину від негативного впливу довкілля. У наступні роки першочерговим завданням

матері виступає навчання дитини відрізнити свої відчуття від маминих. У випадку, якщо мама продовжує ставитися до дитини як до немовляти, малюк так і не навчиться усвідомлювати свої бажання і почуття – холодно йому чи душно, хочеться їсти чи ні – все це знає за неї тільки мама. Іншими словами, дитина відчуває напругу, але не може визначити, чого вона хоче, не здатна усвідомити свої відчуття, стає дратівливою, плаксивою, примхливою. У педагогічній практиці зустрічаються випадки, коли дитина боїться сказати, чого вона хоче. Етіологія даного страху бере витoki з того періоду, коли дитина свої прагнення, бажання демонструє жестами, мімікою, голосом (інтонацією), інколи словами, а її всемогутній помічник та покровитель мама вгадує і виконує це бажання. Варто лише захотіти їсти, і в ротик уже солодко, забажати іграшку – і вона вже в руках. Все йде за сценарієм казки: потер лампу і джин приніс усе, що ти хочеш. А потім раптом щось починає псуватися в чарівній лампі: кажеш їй «хочу» – а у відповідь – «роби це сам, будь-ласка». Образа на дорослих виникає тоді, коли «підсовують» щось неважливе, аби лише заспокоїти дитину. Дорослі часто поспішають, не бажають витратити час на обмін досвідом з дитиною. Така ситуація, коли дитина відчуває бажання, але не усвідомлює їх, не володіє ефективними способами поводження зі своїми бажаннями вимагає від дорослих роботи з виявлення справжнього бажання дитини, прихованого за слухняністю, байдужістю чи бурхливим капризом. Ефективною методикою у цьому випадку є артдіагностика: свої підсвідомі бажання дитина виявляє на папері за допомогою різних зображувальних засобів.

Іноді причиною дитячих капризів є надмірна поступливість рідних дитини. Така батьківська позиція характерна сім'ям, в яких дитина з раннього віку звикає до надмірної опіки та задоволення будь-яких бажань. В цьому випадку дитина сприймає особливу увагу як щось обов'язкове, починає нехтувати іншими людьми, а найрідніших може навіть тиранити. Розбещена дитина завжди впевнена у тому, що батьки виконають усі її забаганки та

примхи, не будуть довго гніватися за її зухвалість чи неслухняність, тому що вони її дуже люблять. Ілюстрацією «рецепту» уникнення таких недоліків виховання є слова відомого педагога А.Нікітіної про те, що у сімейних стосунках обов'язковою є взаємність, яка передбачає не лише піклування батьків про дитину, але й піклування дитини про батьків».

Досить часто дитина визначає межу терпіння дорослого, тобто зондує шкалу дозволеного. Щоб зрозуміти, що і наскільки не можна: за перевернуту вазу з квітами – «відправляйся на годину в куток», за хліб, що впав на підлогу – «я з тобою і говорити не хочу», за витягнуті ножиці – «зараз же поклади їх на місце, а то поранишся». Як ми переконалися, причини капризів бувають різні, проте, найголовніше для батьків прогнати від себе думки про те, що подумують про ваше виховання оточуючі, а спробувати розшифрувати повідомлення дитини, зрозуміти, що ховається за примхами вашої дитини і разом з тим, знайти спосіб задоволення бажання, який задовольняв би і дитину, і батьків.

Незамінним помічником у перекладі з дитячої мови на дорослу є гра. Саме вона допоможе визначити актуально значущу потребу дитини, сприйняти її, знайти спосіб задоволення цієї потреби, дослідити доквілля. «Давай пограємось!» - як часто через повсякденну заклопотаність, ми, дорослі, не надаємо значення цьому заклику, проханню, а іноді – голосу нездійсненої мрії, що долинає з нашого дитинства і звучить сьогодні з вуст малюка. Як часто ми дорослі забуваємо відчуття власного дитинства: мабуть нам теж хотілося пустувати, бігати наввипередки, змагатися і обов'язково перемагати, а можливо, просто хотілося плакати, а поряд щоб обов'язково був хтось сильний, який втішить, заспокоїть, дасть відчуття захищеності. Не обов'язково повторювати у грі все те, що робить дитина (повзати на колінах, розмальовувати обличчя). Найголовніше, чого очікує від вас дитина, це уміння слухати, бачити, відчувати те, що для неї зараз найважливіше. Не просто зрозуміти, а прийняти ті переживання, потреби і бажання, які їй іноді буває

важко висловити словами. Тому саме гра стає тією універсальною мовою, якою вміють спілкуватися і яку розуміють діти.

Універсальним механізмом регуляції стосунків у системі «діти-дорослі» є вчення про кінезіологічний підхід до формування особистості. Кінезіологія – наука яка виникла у 60-ті рр. минулого століття на межі прикладної психології, медицини та педагогіки. Це наука про людину, як енерго-інформаційно-фізіологічну систему її проблеми та корекції. Виходячи з постулатів даної науки, мозок – це унікальний біокомп'ютер, який записує кожен мікросекунду нашого життя від зачаття до останнього зітхання. М'язи досить тонко реагують на якість наших думок та почуттів. Першопричиною проблем (психосоматичних, психологічних та соціальних) є стрес. Науковці розглядають стрес як природну психофізіологічну реакцію організму на творчий імпульс (самореалізація), або на загрозу фізичному існуванню (страх, гнів, ворожість), що супроводжується активною м'язовою діяльністю та значними енерговитратами. Природною психофізіологічною розрядкою «системи» є механізм «думка – емоція – дія». При пригніченні «дії», зарядженої негативними емоціями утворюється стрес – блок, що порушує нормальний функціональний зв'язок «мозок – тіло». Таким чином, виникає джерело тривоги та хронічного м'язового напруження. Цей процес має назву «дістрес», який характеризується популярними у пересічних громадян назвами: «ефект граблів», «ходьба по колу», «невдаха», «шкідливі звички». Мозок записує радощі та невдачі особистого досвіду. Наприклад: неприємності мами є першими зернами проблем майбутньої людини вже в період ембріонального розвитку.

У контексті вищезначеного у системі «дорослий – дитина» стрес провокується неврахуванням індивідуальних особливостей дитини. Як наслідок виникає симптом «больової поведінки», що трактується як підсвідоме ухилення від джерела стресу (навчання, виконання норм та правил поведінки тощо). Виходячи із закономірностей кінезіологічного підходу особистість

розглядається як єдина енергоінформаційна та фізіологічна система. Шляхи подолання протиріч у стосунках між дорослим та дитиною, наслідком яких виступають капризи, вередування, стрес, що в свою чергу вносять дисгармонію в екологію дитинства, мають витоки з двох напрямків регуляції даних протиріч. По-перше, завданням дорослих є гармонізація особистості дитини з метою виявлення таланту, а також знаходження власного місця дитини у житті. По-друге, забезпечення психофізіологічного здоров'я дитини та її реалізації у соціумі. Можливості дорослих у даному напрямку безмежні, оскільки не існує меж досконалості у співтворчості.